

13. Макаренко В.В., Чепурнов І.А. *Науково-технічний прогрес і ефективність сільськогосподарського виробництва (На матеріалах УРСР)*. – К., 1973.
14. Брежнев Л.І. *Промова на пленумі ЦК КПРС 29 вересня 1965 року*. – К., 1965.
15. Харченко М.Ф. *Розвиток сільського господарства Української РСР у восьмій п'ятирічці*. – К., 1971.
16. Погорелов М.С., Пахолов Ю.М. *Економічна реформа в радгоспах*. – К., 1970.
17. *Методика визначення економічної ефективності нової техніки в сільському господарстві*. – К., 1961.
18. Співак М.С. *Основні завдання розвитку сільського господарства Української РСР в семирічці*. – К., 1959.
19. *Контрольні цифри розвитку народного господарства СРСР на 1959 – 1965 роки*. – К., 1959.
20. Васильченко П.П. *Науково-технічний прогрес і структурні зрушення в сільськогосподарському виробництві*. – К., 1975.
21. *Технічний прогрес і підвищення продуктивності праці в сільському господарстві. (Матеріали наук. конф. Ред. колегія: Радченко А.Я. (відп. ред.) та інші)*. – К., 1971.

К.В. Лобач

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУТІСНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ НА РУБЕЖІ 20 – 30-Х РР. ХХ ст.

Складна палітра взаємин влади та селянства наприкінці 20-х початку 30-х років визначалася політикою демонтажу непу та відродження воєнно-комуністичних методів управління економікою. Переосмислення наслідків трансформацій українського села вітчизняними та зарубіжними дослідниками мало належне історіографічне відображення. Проте, незважаючи на більш ніж солідний доробок вчених з даної проблематики, інтерес дослідників до різних її аспектів не згасає. Важливим в контексті формування повної наукової картини взаємин держави та селянства є дослідження методів реалізації більшовицької аграрної політики, їх зумовленість як потребами "поточного моменту", так і стратегічними завданнями. Дана наукова розвідка має на меті аналіз витоків, так званих, "перегинів" початкового етапу колективізації, дослідження їх родової спорідненості з методами "надзвичайщини" на етапі зламу НЕПу. Об'єктом дослідження є аграрна політика більшовиків на рубежі 20 – 30-х рр. ХХ ст. Предметом – форми та методи проведення хлібозаготівель в період згортання НЕПу.

Надзвичайні методи були використані більшовиками для розв'язання кризи хлібозаготівель 1927/28 року, яка наочно виявила проблеми, що визрівали в площині нееквівалентного обміну між промисловістю та сільським господарством. Різниця цін на їх продукцію, так звані "ножиці цін", як зазначає професор С. Кульчицький, відстригали до половини доходів селян від реалізації продукції на ринку [1, 348]. Й. Сталін назвав це "додатковим податком на селянство в інтересах піднесення індустріалізації" [2, 320].

Переплачуючи на промислових товарах і тим самим фінансуючи промисловість, селянство, однак, не могло розраховувати на їх достатню кількість та належний асортимент. Обмежений обсяг товарів не стимулював продажу селянами надлишків хліба. Ідея планового завою товарів у райони хлібозаготівель

була дискредитована несвоєчасним їх завезенням, недостатнім обсягом та незадовільним асортиментом.

Небезпека зовнішньої загрози, яка нагніталася керівництвом країни для виправдання політичних репресій та для згуртування суспільства, мала зворотній ефект. Остерігаючись війни, власники товарного хліба не поспішали з його реалізацією. Окрім того, на темпах та обсягах хлібозаготівель в Україні, за визначенням А. Мікояна керівника союзного наркомторгу, позначився "контур майбутнього неврожаю". Комплекс цих чинників, при неналежній до того ж технічній підготовці хлібозаготівельних організацій, негативно вплинув на перебіг хлібозаготівельної кампанії 1927/28 року.

Своє небажання продавати хліб за заниженими цінами селяни продемонстрували ще в 1926/27 році. Тоді керівництво країни, не наважуючись на застосування силових методів, скорегувало плани капіталовкладень в промисловість. Ситуація в 1927/28 році була іншою. Здобувши на XV з'їзді партії перемогу над опозицією, Сталін взявся до втілення власної моделі комунізації села. Хлібозаготівельна криза була використана ним для втілення планів, що мали на меті позбавити селян можливості розпоряджатися вирослим врожаєм, перетворити їх у найману робочу силу в одержавлених колгоспах [1, 351].

Рішення, прийняті на найвищому рівні в грудні 1927 року, хоча й пропонували застосовувати "будь які заходи, здатні посилити заготівлі", проте, як вважає В. Данілов, не виходили за межі непу [2, 111]. Першим документом, де була викладена програма принципово нового ставлення до селянства, зламу непу і широкого застосування репресій на селі дослідник вважає таємну директиву ЦК ВКП(б) від 5 січня 1928 року [3, 32].

В адресованому партійним організаціям документі констатувалося, що "важелі влади і партії не приведені в рух" тому ЦК зобов'язував упродовж тижня добитися рішучого перелому в ході хлібозаготівель. Невиконання вимоги розцінювалося як грубе порушення партійної дисципліни. "Особливі репресивні заходи необхідні стосовно куркулів і спекулянтів, які зривають сільськогосподарські ціни", – вимагав ЦК, встановлюючи персональну відповідальність місцевих партійних, радянських та кооперативних працівників [2, 136 – 137]. В директиві від 14 січня 1928 р. центр був ще більш категоричним, вимагаючи арештів "спекулянтів, куркульчиків й інших дезорганізаторів ринку і політики цін". Судові органи, низовий партійний, радянський та кооперативний апарат були звинувачені в поблажливому ставленні до спекулянтів та куркулів. Хлібозаготівлі порівнювалися з фортецею, яку треба взяти за будь-яку ціну з організацією роботи по-більшовицьки, з більшовицьким натиском [2, 147].

Взірець "більшовицького натиску" Сталін продемонстрував особисто під час поїздки до Сибіру. Відтоді термін "уральсько-сибірські методи хлібозаготівлі" став синонімом "надзвичайщини". Критика центру вимагала нестандартних дій органів в місцях. Приклади деяких з них знайшли відображення в оперативних повідомленнях ДПУ. В Мелітопольському окрузі начальник районної міліції, погрожуючи зброєю та арештами, примушував селян підписуватися на позичку. В Зіновівському окрузі народний суддя по приїзду в с. Нікольське заарештував 23 селян, з них 21 бідняка і заявив: "Будемо пити вашу

кров, кататися на автомобілях...". В окремих районах Волинського округу широко практикувалися арешти селян, котрі виступали проти самоподаткування. Загалом на 1 лютого 1928 р. органами ДПУ зафіксовано 31 факт застосування репресій по 12 округах, 18 випадків по 11 округах вчинення дій, "що дискредитують представників влади".

Водночас в оперативних зведеннях відзначалися факти ухиляння представників місцевої влади від виконання партійних директив, зокрема, в проведенні репресій – 31 випадок по 12 округах, відмова опису майна неплательників – 26 випадків по 11 округах, халатність і саботаж розпоряджень керівних органів – 24 факти в 13 округах [2, 195 – 196]. В Україні за перші три місяці наступальної кампанії на "хлібному фронті", за матеріалами ДПУ, працівникам різних рівнів за халатність оголошено 311 доган, знято з роботи 134 низових працівників, віддано під суд 54 голів сільрад, 17 членів РВК, 56 голів кооперації. Притягнуто до відповідальності 201 працівника заготівельних організацій за зв'язок з приватником [2, 234 – 235].

Масштабна репресивна операція проти низового апарату лише започаткувала селекцію партійного активу. Після листопадового 1928 року пленуму ЦК ВКП(б) формування загону слухняних виконавців здійснювалося шляхом проведення партійних чисток.

Застосування надзвичайних заходів мало економічний ефект: у січні – лютому 1928 р. в Україні заготовили 70 млн. пудів хліба [1, 353]. Дослідниця Г.Капустян назвала хлібозаготівельну кризу 1927/1928 року і шляхи її подолання тією основою, на якій радянська влада шліфувала політику "надзвичайщини" стосовно села [4, 51].

Свідченням масштабності застосування надзвичайних заходів у ході хлібозаготівель є, надісланий місцевим осередком ОДПУ, циркуляр секретно-оперативного управління, який вимагав звернути особливу увагу на всі випадки порушення закону та пропонував притягувати до відповідальності осіб винних у незаконних діях, аж до арешту "в особливо серйозних випадках" [3, 42 – 43]. Поява подібного документу викликана передусім зростанням невдоволення селян в умовах наближення посівної кампанії, зрив якої влада допустити не могла. Це відкрито визнав В. Молотов у промові на нараді з питань хлібозаготівель 24 квітня 1928 року: "...ми тут підняли боротьбу проти перегинів заготівельної кампанії. Однак ця боротьба, ... не повинна припинити наш натиск в частині хлібозаготівель" [2, 237]. Незважаючи на формальне проголошення відміни надзвичайних заходів на липневому пленумі ЦК ВКП(б), резолюція пленуму реалізована не була і залишилися, за висловом М. Бухаріна, не більше, ніж "літературним твором".

Друга хвиля "надзвичайщини", яка бере початок в листопаді 1928 року, перевершила попередню вже перші місяці 1929 року. Маховик командно-репресивних методів набирив оберті, а поразка "правих" в партійно-державному апараті зробила ці процеси незворотними [3, 59]. Примусова хлібозаготівля, форсування темпів колективізації та кампанії розкуркулення викликали масове незадоволення й опір селян. Незважаючи на фрагментарні дані, дослідники вказують на 1700 масових виступів, за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 року [5, 243]. Саме розмах селянського опору в різних формах змусив вище державно-партійне керівництво вдатися до

своєрідної мімікрії. Теза про лівачки "перекручування" ленінської лінії партії, яка з'явилася в статті Сталіна "Запаморочення від успіхів", була саме таким кроком.

Сталін наголошував на неприпустимості адміністрування і застосування сили в комунізації селянства. Вдаючись до аналізу причин виникнення таких "помилко", генсек наголошував: "Вони могли виникнути лише в атмосфері наших "легких" і "неочікуваних" успіхів на фронті колгоспного будівництва" (тут і далі переклад автора) [6, 198]. "Вони могли виникнути лише в результаті того, що в деяких товаришів запаморочилася голова від успіхів, і вони втратили на хвилину ясність розуму і тверезість погляду" [6, 199]. Постанова ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі", прийнята через дванадцять днів після публікації статті, називає місцевих керівників, котрі допустили злочинні порушення закону, жертвою провокації з боку контрреволюційних елементів. Заявивши, що, здійснювана під прапором "лівих" фраз практика, не має нічого спільного з політикою партії", вище керівництво повністю від неї відмежувалося і всю відповідальність перекладало на низових працівників.

Поява цих документів свідчила про тимчасовий відступ необхідний для угамування все наростаючої хвилі народного протесту. Стаття Сталіна тиражувалася центральними та місцевими газетами, друкувалася окремими брошурами. Лише в Тульчинському окрузі було розповсюджено 10 тис. брошур промови Сталіна та 5 тис екземплярів постанови ЦК ВКП(б) [7, 9].

На сигнал з Москви оперативно відреагували на місцях. Доповідні записки до ЦК КП(б)У уповноважених по хлібозаготівлях в округах зарясніли переліком виявлених порушень. Уповноважений Ніренберг з Одещини повідомляв про прийняття парторганізаціями зустрічних планів по виселенню куркулів [8, 13]. За повідомленнями окружних прокурорів, в Іркліївському, Чорнобаївському, Гальмязівському районах при розкуркуленні забирали горщики, миски, коромисла, ночви. Траплялися випадки коли роззували жінок, виривали у них з вух сережки. В селі Малевичах, Проскурівського району двохмісячну дитину разом з батьками викинули на мороз, не давши навіть її зодягнути [9, 97 – 98]. В Іванівському районі на Мелітопольщині траплялися випадки звалтування жінок під час розкуркулення [9, 99]. Завідуючий райфінвідділом Котляров у селі Ново-Спасівці Маріупольського округу на запитання: "Як бути з куркулями, котрі не винні державі грошей?", брутально відповів: "Зробіть так, щоб були винні. Нам потрібні гроші. Зривайте ризи з ікон, не бійтеся залізи бабі за пазуху, якщо вона там сховає гроші" [10, 51]. Численні приклади нехтування законом наводилися у дописах сількорів у газету "Радянське село", які осіли в бюлетенях для ЦК КП(б)У, не потрапивши на сторінки часопису. Показовим є лист-каяття вчительки (без імені) "Скільки мені довелось, будучи в бригаді по збору посівматеріалу й усупільненню, бачити сліз, чути прокльонів та благань села. Брудна, мокра хата, купа блідих, брудних, обірваних людей. Приходиш, перевіряєш хліб і забираєш до фунта лишній хліб, картоплю. Заявляєш, що корова, свині, кури, город усупільнені і ставиш питання руба: "давай гроші на

тракторне зобов'язання, 15% готівкою паю, 30% – вступного та ще й заощадження..." [11, 27].

Факт масових порушень закону в ході колективізації та антирелігійній роботі відмічав С. Косіор у листі до всіх окружкомів та райкомів КП(б)У від 19 березня 1930 року. Секретар ЦК КП(б)У констатував: "...за знущання, злочинні перегини, винуватих не притягували до відповідальності" [12, 37 – 50]. Однак через десять днів по тому в телеграмі на адресу окружкомів С. Косіор націлював: "Останнім часом спостерігаються факти масового притягнення працівників за перегини. Такі, притягнення марні, шкідливі, дарма дезорганізують актив. Треба вибрати декілька випадків особливо яскравих, гучно провести через суд. Тих, що дискредитували себе, перекинути на іншу роботу, також в інші округи, ... решті роз'яснити добре лінію партії" [12, 190]. Отже надійшла команда припинити кампанію боротьби з "перекручуваннями". ЦК був стурбований "панікою та розгубленістю низових працівників", які, зрозумівши буквально тезу Сталіна про заборону адміністрування, дозволяли вихід селян з колгоспів, відновлення діяльності храмів. "Треба не йти попереду мас в справі самоліквідації колгоспів, а боротися всіма доступними політичними, суспільними методами за збереження колгоспів", – вимагав секретар ЦК КП(б)У.

Практика крайнощів, надмірності, порушення правильної лінії як трактує перегини тлумачний словник, не просто не припинилася, вона широко застосовувалася в здійсненні наступних хлібозаготівельних кампаній та здійсненні колективізації. На нараді секретарів районних партійних комітетів 19 вересня 1930 р. С. Косіор, по суті, закликає повернутися до апробованих та дієвих методів: "Є певні засоби впливу, що їх ми застосовували торік...". Щоправда на цей раз ішлося не лише про одноосібні господарства, але й колективні господарства: "...щоб колгоспи швидше виконали план хлібозаготівель треба взяти чимало заходів, аж до репресій" [13, 10, 12].

Про "масштабність" боротьби з так званими "перегинами" можна судити з даних про притягнення до відповідальності партійних та радянських працівників. Як свідчать документи, на кінець березня 1930 року за викривлення партійної лінії в колгоспному русі було притягнуто до відповідальності 4 тис. осіб, з них близько 2 тис. партійців та комсомольців. Близько 430 членів партії та комсомолу було знято з роботи, на 389 – накладено партійні стягнення, 159 – заарештовано та 173 – притягнуто до суду [14, 70]. Щоб переконатися у демонстративній показовості й відсутності системного характеру цієї акції, можна порівняти зазначені цифри з підсумками чистки партії 1929 – 1930 років, коли лише за п'яцтво з рядів партії було виключено близько 4 тис. осіб [15, 15 – 16].

Все вищезазначене дозволяє зробити певні узагальнення. Практика "надзичайщини", застосована більшовиками у взаєминах з селом на етапі зламу непу знайшла своє логічне продовження в період колективізації. Більше того, окремі надзвичайні для 1928 року заходи були легалізовані партійними рішеннями та законодавством. Що ж до заяв про "викривлення", "перекручування" партійної лінії то вони були не чим іншим як лицемірством партійних вождів, які мали угамувати наростаючий селянський гнів в умовах розгортання соціальної війни на селі. З

огляду на масовість незаконних і антигуманних дій місцевого керівництва вибіркоче покарання порушників закону на показових процесах мало на меті шляхом залякування сформувати армію апаратних маріонеток, слухняних виконавців партійних директив. Питання наскільки це вдалося кремлівським вождям, може бути предметом наступного розгляду шляхом виявлення й аналізу нових архівних документів.

1. Кувшицький С. *Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928)*. – К., 1996.
2. *Трагедія советської деревні. Колективізація і раскулачівання. 1927 – 1939. Документи і матеріали. В 5 – ти тт. / Т.І. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 1999.
3. Данилов В.П. *Введение. (Истоки и начало деревенской трагедии) // Трагедия советской деревни. Колективізація і раскулачівання. 1927 – 1939. Документи і матеріали. В 5 – ти тт. / Т.І. Май 1927 – ноябрь 1929 / Под ред. Д. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы.* – М., 1999.
4. Капустян Г.Т. *Дві "правди", або українське село в двадцять років двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.
5. Ганжа О. *Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки – № С. 235 – 250*
6. Сталин И.В. *Головокружение от успехов // Соч., 1953.* – Т. 12.
7. *Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ).* – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3065
8. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3059.
9. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3060.
10. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3160.
11. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3107
12. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3142.
13. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3147.
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3153.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 3071

О. М. Махinya
А. М. Черняк

ЗАЛУЧЕННЯ ГРОМАДСЬКОСТІ ДО ПІДТРИМАННЯ ПРАВОПОРЯДКУ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1959 – 1961 рр.)

Вирішення багатьох проблем, пов'язаних із розвитком демократичних засад функціонування українського суспільства та його модерної державності, поліпшення захищеності прав і свобод громадян, наповнення їх реальним змістом, в тому числі й підвищення життєвого рівня населення, все це значною мірою залежить від розвитку самодіяльної ініціативи широких верств у всіх сферах життя місцевих громад. Право територіальних спільнот вирішувати в межах Конституції та діючого законодавства, насамперед закону про місцеве самоуправління, широкий спектр питань, що стосується повсякденного життя, гарантовано на рівні Основного закону та закріплено в Європейській хартії про місцеве самоуправління. Слід, однак, зазначити, що як Хартія, так і Закон визначають лише загальні, наріжні принципи, які надають гарантії громадам міст, сіл, районів вирішувати пекучі проблеми їх буття. Сутність